

**مسئله اثرپذیری شیخ طوسی از معتزله در تفسیر التبیان فی
تفسیر القرآن (مسائل توحیدی)**

مقدمه

اولین کسی که به نگارش تفسیری بر قرآن کریم همت گماشت رسول اکرم بود. رسول اکرم به مثابه نخستین مفسر قرآن، موثرترین قدم را در راستای ترویج این مهم برداشت. شرح و بسط آیات قرآن توسط ایشان منجر به تربیت مفسرانی همچون امیرمؤمنان علی بن ابیطالب گردید. این طریقت با ترویج تفسیر صحیح از آیات توسط ائمه اطهار با قوت ادامه داشت و ایشان با ارائه بیاناتی پیرامون آیات قرآن ادامه دهنده سنت تفسیری محسوب می شدند.

این مسیر با ورود مفسرانی از صحابه و تابعین نیز ادامه یافت تا نقاب از چهره قرآن کریم برداشته شود. در قرن سوم هجری برخی از مفسران اقدام به نگارش مکتوب تفسیر خویش کردند. بنا به گزارش برخی از محققان بیشتر تفاسیر ایشان حاوی شرح واژگانی بوده است. سپس با عنایت به نکات ادبی و کلامی به شرح و تبیین آیات کلام الله می پرداختند.

ناگفته نماند در قرن پنجم هجری با ظهور مفسرانی همچون محمد بن حسن طوسی برگی جدید از جریانات تفسیری ورق خورد. روزگاری که شیخ طوسی در آن می زیست از منظر گسترش علوم عقلی، استدلالی بر متون دینی، از اعصار پرآوازه تاریخ اسلام محسوب می شد. همچنین دانشمندانی مانند ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی این عصر را به دورانی درخشان و طلایی مبدل می ساخت. از سویی دیگر در این قرن اختلافات و آمدو شد مذهبی نیز بالا گرفت و به اوج خود رسید. نحله ها و انشعابات اهل سنت نظیر اشاعره، ماتریدیه و معتزله بر این منازعات دامن زد.^۱

از طرف دیگر در میان اندیشمندان امامیه " شیخ مفید " با تأسیس رهیافتی نوین در علم کلام کوشید تا با جمع احکام عقلی و متون دینی، از اختلافات دو رویکرد متهاافت در قلمرو علم کلام شیعه، عقل گرایان با ظهور خاندان نوبختی و نص گرایان با ظهور شیخ صدوق بکاهد و بدین سبب از منازعات کلامی درون مذهبی کاسته و جریان عقل گرا و نص گرا را به یکدیگر نزدیک کند.

بنا به نظر برخی از محققان گرایش عقل گرایی تأویلی و تعدیلی شیخ مفید، بوسیله شاگردان وی دنبال شد. با ورود شیخ طوسی به عرصه علم کلام این مهم بالاترین درجه خود رسید و شرایط را برای فلسفی شدن کلام

^۱ نک: حجازی دهاقانی، رقیه، تأثیر گذاری مباحث کلامی سده پنجم در تفسیر تبیان و موضع گیری های کلامی شیخ طوسی، پایان نامه ارشد دانشگاه کاشان، ۱۳۸۹، ص ۲.

شیعه فراهم کرد. به نظر می‌رسد در دوران شیخ طوسی است که اصطلاحات و مفاهیم فلسفه محض وارد علم کلام شد و کالبد نوینی یافت که از آن می‌توان به "کلام فلسفی" یاد کرد. این گرایش در علم کلام همان است که بوسیله مفاهیم و اصطلاحات فلسفه به تشریح و تبیین عقاید امامیه می‌پردازد.^۲

بیان مسئله

در قرن پنجم با کاهش قدرت خلفای عباسی، نماد حاکمیت اهل سنت در عراق رو به ضعف نهاد. در برابر آن حکومت شیعی آل بویه توانست در عرصه قدرت سیاسی بیشتر ظهور کند. با این رخداد فضای سیاسی به سمت سوی شیعیان متمایل شد. حاکمان آل بویه عمدتاً در اندیشه به کارگیری روش اعتدال و تسامح برای حفظ نظم و امنیت در قلمرو و محدوده حکومت خویش بودند.

همین سیاست حکومت آل بویه عامل دیگری بر تشدید تضارب آرای بین مذاهب گردید. این اختلافات از سویی ناشی از آزادی بیان در فضای اجتماعی بود و از دیگر سو برآمده از عصبیت شدید پیروان دیگر مذاهب اسلامی بود. تضارب بین اهل سنت و شیعیان در این میان به اوج خود رسید. تاریخ گواهی می‌دهد بغداد کانون تجمع اندیشمندان اهل سنت و شیعیان به خصوص زیدیه و اثنی عشریه گردیده بود. هر نحله در این دوران درخشان و سازنده با منطق و زبانی عالمانه به ترویج افکار و عقاید خود می‌پرداختند. هر چند با وجود همین آزادی علمی عواقب ناخوشایندی، منازعات مذهبی را از کنترل خارج می‌کرد و فضای بغداد متشنج می‌گردید.^۳ گفتنی است در این میان مسئله توحید از مهمترین مسائل اعتقادی تشیع به حساب می‌آمد که همواره مطمح نظر اندیشمندان طوائف و مذاهب گوناگون بود. قرن پنجم هجری با ورود متکلمین امامیه، اشعری، معتزلی و ماتریدی، این مسئله به عنوان مهمترین مسائل کلامی آن دوران قرار گرفت.

لازم به ذکر است در آن دوران از مباحث توحیدی مطمح نظر در میان مذاهب مختلف اسلامی پیرامون رویت الهی بود. پرسش درباره رویت خدا در میان مذاهب گوناگون از اساسی ترین سوالات به حساب می‌آمد. در چند آیه از قرآن کریم از رویت خدا بوسیله رسول اکرم سخن به میان آمده است و نظر کردن به خدا در روز

^۲ نک: تشر آبروان، علی، بررسی تطبیقی آرای شیخ طوسی و خواجه نصیر الدین طوسی در مباحث خداشناسی، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۹۱، ص ۱.

^۳ نک: دلخون، مرضیه، مقایسه تطبیقی حیات سیاسی شیخ مفید و شیخ طوسی، پایان نامه ارشد دانشگاه خوارزمی، ۱۳۹۳، ص ۲-۳.

قیامت موجب شد که مجسمه و مشبّه خدا را همانند انسان‌ها دارای عضو و جسم پیدارند. تعبیری همچون "وجه الله" و "ید الله" ناظر به همین مسئله است. بعضی به معنای ظاهری این آیات تمسک کرده و برپایه آن رویت خدا با چشم را امری ممکن می‌دانند. در برابر آن، جهمیّه، معتزله و امامیه بر این سخن بودند که در دنیا و آخرت امکان مشاهده خدا منتفی است ولیکن معتزلیان در این نمی‌توان خدا را با چشم سر مشاهده کنند، متحد المسلك بودند اما پیرامون مشاهده خدا با چشم دل اختلافاتی وجود داشت.^۴

از دیگر سو باید گفت تفسیر گرانسنگ "التبیان فی تفسیر القرآن" نگاشته شیخ محمد بن حسن طوسی جزو مهمترین و نخستین کتب تفسیری شیعی به حساب می‌آید. این تفسیر قدیمی ترین تفسیر کامل و جامع در قرون نخستین هجری است. بنا به نظر محققان از تفاسیر امامیه من جمله تفاسیر فرات کوفی، عیاشی، علی بن ابراهیم قمی و نعمانی هیچ کدام کامل و جامع نیستند و همچنین کتب تفسیری مذکور در فهرست های قدیمی نظیر الفهرست (شیخ طوسی) یا الفهرست (ابن ندیم) به چنین تفسیری در حد جامعیت اشاره کرده باشند.^۵

شیخ طوسی در کتاب الفهرست چنین نقل می‌کند:

«کتابی بی نظیر در تفسیر قرآن کریم دارد»^۶

داوری‌ها و قضاوت‌های تحسین برانگیزی نسبت به تفسیر التبیان وجود دارد. برخی از اندیشمندان در بستر تاریخ به ویژگی‌های این کتاب تفسیری اشاره کرده‌اند.^۷

شیوه به کارگرفته شده در تفسیر تبیان نشان دهنده دامنه وسیع معلومات و علوم گوناگونی است که شیخ طوسی بدان تسلط داشته است. در میان تفاسیر امامیه تا عصر خود این تفسیر منحصر به فرد است. به عنایت به تمامی سخنان پیش گفته پرسش اساسی که در ذهن محققان خلجان می‌کند این است که در تاریخ تفسیر و تحولات تفسیر شیعی، منابعی کلامی، فقهی، حدیثی، ادبی که شیخ طوسی از آن بهره گرفته و توانسته است چنین اثر عظیمی خلق کند کدام است؟ به سخن دیگر شیخ طوسی در کار تفسیرنویسی به چه میزان از منابع پیشینان خود

^۴ نک: شعری، علی بن اسماعیل، مقالات اسلامیین و اختلاف المصلین، تحقیق هلموت ریتز، ویسبادن، ۱۴۰۰، ص ۲۱۴ و ۲۱۶؛ نک: شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، الملل والنحل، تحقیق سید کیلانی، قاهره، بی تا، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۱۰۵.

^۵ نک: کریمی نیا، مرتضی، شیخ طوسی و منابع تفسیری وی در التبیان، مجله مطالعات اسلامی، شماره ۷۴، ۱۳۸۵، ص ۸۲.

^۶ به نقل از همان، ص ۸۲

^۷ نک: طبرسی، ج ۱، ص ۷۵؛ بحر العلوم، ج ۳، ص ۲۲۸؛ آقابزرگ تهرانی، ج ۳، ص ۳۲۸.

تأثیر پذیرفته است. پرسش مهمتر در این زمینه آن است که در دوره حیات وی بسیاری از منابع اصیل اسلامی در دسترس بزرگان و علمای شیعه همچون شیخ طوسی بوده است. با وجود این شیخ طوسی از برخی از منابع اهل سنت بویژه معتزله در مباحث توحیدی بهره برده است و ایشان متأثر از بزرگان معتزلی در تدوین مباحث توحیدی بوده یا اصلاً بهره و استفاده‌ای از چنین منابعی نبرده است؟

با همین هدف و در راستای پاسخگویی به مسئله رابطه و نسبت کلام امامیه با کلام معتزله و به طور ویژه، تأثیر پذیری کلام امامیه از کلام معتزله در کتب تراجم و فرقه‌نگاشتی های کهن، اقوال گوناگونی مطرح شده است. در برخی از پژوهش‌ها درباره این مسئله سخن رانده شده است.^۸

در این نوشتار با ارائه ملاحظاتی پیرامون گفتمان کلام شیعی و معتزله و به منظور تبیین بهتر و دقیق‌تر اقوال گوناگون در خصوص مسئله اثر پذیری شیعه از معتزله- به خصوص مسائل توحیدی- آراء گوناگون در این موضوع بررسی خواهد شد.

به طور کلی پیرامون اثرگذاری معتزله بر شیعه اقوالی همچون ۱- اثرگذاری دامنه دار معتزله بر شیعه ۲- تأثیرگذاری محدود معتزله بر شیعه مطرح شده است. هر دو گروه در این باره طرفدارانی برای خود یافته اند. از رهگذر بررسی آراء و ارزیابی مستندات هر دو گروه در این جستار به مسئله اثرپذیری شیخ طوسی از معتزله به خصوص در مباحث توحیدی پرداخته خواهد شد.

سوال اصلی تحقیق

*اثرپذیری شیخ طوسی از معتزله در تفسیر التبیان پیرامون آیات ناظر به مباحث توحیدی چگونه بوده است؟

سوال فرعی تحقیق

۱- عصر و روزگار شیخ طوسی چگونه بوده است؟

۲- روش شیخ طوسی در تفسیر التبیان خصوصاً در مباحث توحیدی به چه صورت است؟

۳- سیمای کلامی شیخ طوسی در آیات ناظر به مباحث توحیدی چگونه است؟

^۸ نک: جعفریان، رسول، مناسبات فرهنگی معتزله و شیعه تا آغاز دوره انحلال معتزله در شیعه، تمام اثر، بویژه ص ۹۵-۹۹.

فرضیات تحقیق

- ۱- مناظرات کلامی در قرن پنجم بر تفسیرنگاری شیخ طوسی سایه افکنده است.
- ۲- شیخ طوسی از بعضی مفسران معتزله در مباحث توحیدی به خصوص در حوزه تفسیر قرآن اثر پذیرفته است.
- ۳- نقل، تشریح و نقد آرای متکلمان معتزله در آیات ناظر به مباحث توحیدی نشان دهنده بهره‌مندی آگاهانه از اقوال پیشینیان و هم عصران شیخ طوسی است.

ضرورت و اهداف تحقیق

بیان معارف الهی بهترین مسیر بیان انگاره‌ها و اندیشه‌ها برای اهل علم و دانش است. این موضوع برای آشکارسازی نقاط اشتراک و افتراق آراء متکلمان و مفسران به این نقاط لازم بوده تا کوشش عالمانه دامنه داری، در این موضوعات مختلف شکل بگیرد.

شیخ طوسی به مثابه شیخ الطائفه امامیه از افکار و گرایش‌های دو مدرسه بغداد و قم در نظرات کلامی و تفسیری خود بهره برده است. وی آرای منسجم و ضابطه‌مند پیرامون مسئله توحید بیان داشته است. نظرات وی از جایگاه ویژه برخوردار است. با این بیان ضروری به نظر می‌رسد نظرات شیخ طوسی و میزان اثرپذیری شیخ طوسی از معتزله به بحث و گفت‌وگو گذاشته شود. از این رو بر تحقیق پیش رو مباحث کلامی-تفسیری خاصی مترتب خواهد شد.

ناگفته نماند این پژوهش در محدوده تحقیقات بنیادی قرار گرفته و آثار آن در مباحث تئوریک و نظری ناظر به علوم قرآنی منعکس خواهد شد. به نحوی که از رهگذر این پژوهش مسائل مرتبط با تعامل مذاهب گوناگون اسلامی آشکار خواهد شد. همچنین این تحقیق می‌تواند به استادان و دانشجویان و علاقه‌مندان به مسائل کلامی، تفسیر و حدیث کمک شایانی نماید.

پیشینه تحقیق

پیرامون تفسیر التبیان آثاری به رشته نگاشته شده است. در این بین می‌توان از آثاری همچون پایان‌نامه‌ای به زبان عربی از ابو طبره که در بغداد به رشته تحریر درآمده و نیز رساله‌ای با عنوان «روش شیخ طوسی در تفسیر

تبیان» از اکبر ایرانی قمی یاد کرد. نیز کتاب «الشیخ الطوسی مفسر» نوشته خضیر جعفری دو جلد کتاب با عنوان «اندیشه های کلامی شیخ طوسی» به کوشش پژوهشگران گروه فلسفه و کلام اسلامی، زیر نظر محمود یزدی مطلق (فاضل) نگاشته شده است.

همچنین مقاله محسن قاسم پور که در مجله دانشگاه الزهراء تحت عنوان «شیخ طوسی و آراء تفسیری معتزله» به چاپ رسیده است و کتابی ارزشمند در سه جلد به نام «هزاره شیخ طوسی» که به مناسبت کنگره هزارمین سال ولادت وی نگاشته شده است.

پیرامون مولف تفسیر التبیان شیخ طوسی نیز مقاله های به فرجام رسیده است که در این قسمت به برخی از آنها اشاره خواهد شد.

۱- "تحلیلی بر رویکرد تحلیلی شیخ طوسی در تبیان" محسن قاسم پور؛

۲- "نقش شیخ طوسی در ایجاد نهضت علمی با تأکید بر تطور فقهی" زهرا رضا زاده عسکر؛

۳- "تأثیر شیخ طوسی بر آراء پس از خود" حسین ایوبی مهریزی؛

۴- "قاضی شدن زن فقه شیخ طوسی ریشه یابی و تحلیل" علی تولایی؛

۵- "فهرست کتب شیخ طوسی" آقا بزرگ تهرانی، مترجم سید علی اکبر واعظ خراسانی؛

۶- "مقایسه دیدگاههای رجال نجاشی و شیخ طوسی" مجید معارف؛

۷- "اندیشه های کلامی شیخ طوسی" ما ذاکری؛

۸- "روش کلامی شیخ طوسی" عبدالحسین مشکوه الدینی؛

با عنایت به پیشینه مذکور و تا آنجا که نویسنده این جستار اطلاع دارد پژوهشی مستقل با رویکرد بررسی تأثیرپذیری شیخ طوسی از معتزله در تفسیر التبیان به نحوی که بتواند جنبه های کمی و کیفی دیدگاه های مفسران مذاهب گوناگون و میزان اثرپذیری از پیشینیان و عالمان معتزله در مباحث توحیدی تو صیف و تحلیل کند تا کنون به رشته تحریر در نیامده است.

تعریف مفاهیم اصلی تحقیق

تفسیر

تفسیر در لغت از فسر به معنای بیان، روشن کردن^۹، پرده برداشتن و کشف کردن است.^{۱۰} در تاج العروس آمده است: «الفسر الابانه و کشف المغطی...»^{۱۱} واژه «فسر» آشکار کردن و پرده برداشتن است.

در اینکه آیا این واژه در اصل عربی است یا نه اختلاف وجود دارد. عده ای از خاورشناسان آن را عربی ندانسته و از واژگان وارد شده به زبان عربی می دانند؛ مانند قرائت، کتاب و... که باید برای آنها ریشه ای غیر عربی جستجو کرد.^{۱۲} این واژه از زبان آرامی یا سریانی و یا از نصاری فلسطین وام گرفته شده است^{۱۳}، ولی این ادعا از نظر تاریخ زبان شناسی مورد تأیید قرار نگرفته و لغت شناسان، ریشه انرا فسر می دانند که در اشتقاق کبیر برگرفته از سفر و مقلوب آن است و هر دو نیز به معنای کشف و برداشت پرده و پوشش است؛^{۱۴} با این تفاوت که سفر پرده برداری از امور مادی است که برای دیدن با چشم به کار می رود؛ مثلاً وقتی زن پوشش از صورت بر می دارد نمی گویند: فسرت المراه... بلکه گویند «سفرت المراه عن وجهها»^{۱۵} افزون بر آن، واژه تفسیر به طور کامل بر قاعده های ادبیات عرب منطبق است و دارای اوزان مختلف است.

تفسیر در اصطلاح علمی است که مفاهیم و معانی آیات قرآن را روشن می کند. زرکشی از دانشمندان علوم قرآنی می نویسد: «هو علم يفهم به کتاب الله تعالى المنزل علی نبیه محمد و بیان معانی و استخراج احکامه و حکمه» تفسیر، علمی است که به وسیله آن کتاب خدا که بر پیامبر اکرم نازل شده است، شناخته شده و معنای آن روشن و احکام و اسرار آن استخراج می گردد. علامه طباطبایی در تعریف علم تفسیر می نویسد: «هو بیان معانی الایات القرآنیة و الکشف المدلول عن مقاصدها و مدالیله»^{۱۶} تفسیر بیان معانی آیات قرآن و روشن کردن مقصود و مدلول آن هاست.

^۹ فیومی، مصباح المنیر، ماده فسر، ص ۴۷۲.

^{۱۰} نک: حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن، ج ۹، ص ۸۶.

^{۱۱} محمد مرتضی زبیدی، تاج العروس، ج ۷، ص ۳۴۹.

^{۱۲} دیدگاه رژی بلاشر، به نقل از محمد باقر حجتی، سه مقاله در تاریخ تفسیر، ص ۱۲.

^{۱۳} کلود جیلیوت، تفسیر در دوران باستان، دائره المعارف قرآن لیدن، ج ۲، ص ۱۰۰.

^{۱۴} سه مقاله در تفسیر، ص ۱۲.

^{۱۵} راغب اصفهانی، مقدمه فی التفسیر، به نقل از محمد هادی معرفت، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشيب، ج ۱، ص ۱۳.

^{۱۶} سید محمد حسین طباطبایی، المیزان، ج ۱، ص ۴.

در هر صورت از تعریف های اصطلاحی روشن می شود که در تفسیر باید مقصود خدای متعال از آیات قرآن روشن شود.^{۱۷}

تأثیرات عصری

تأثیرات عصری شامل شرایط و مقتضیات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و فکری هر عصری محسوب میشود که دلیلی بر پدید آمدن بسیاری از نگاه‌ها محسوب میشود. زیرا مقتضیات و نیازهای هر عصری ایجاب میکند که آثار پدید آمده در آن عصر چگونه باید باشد به نحوی که پاسخگوی نیاز همان عصر باشد به این شرایط تأثیرات عصری گویند.^{۱۸}

روش پژوهش

توصیفی-تحلیلی و براساس منابع کتابخانه ای است.

منابع پیشنهادی

– قرآن کریم

– نهج البلاغه، امیرالمؤمنین (ع)، شریف رضی، ابی الحسن محمد بن حسین بن موسی بن محمد، تنظیم صبحی صالح، چاپ اول، بیروت، ۱۳۸۷هـ

الف) کتاب‌ها

۱. آراسته، جوان، درسنامه علوم قرآنی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، ویرایش دوم، قم، ۱۳۸۳هـ.

^{۱۷} علوی مهر، حسین، آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران، ص ۲۰.

^{۱۸} حجازی دهاقانی، رقیه، تأثیرگذاری مباحث کلامی سده پنجم در تفسیر تبیان و موضع گیری های کلامی شیخ طوسی، پایان نامه ارشد دانشگاه کاشان، ۱۳۸۹، ص ۱۶.

٢. آلوسی، سید محمد، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، دارالکتب العلمیہ، بیروت، ١٤١٥هـ.
٣. ابن ابی الحدید، عبدالحمید، شرح نهج البلاغہ، قاہرہ، ١٣٨٥هـ.
٤. _____، تحقیق محمد ابوالفضل ابراہیم، دار احیاء الکتب العربیہ،
چاپ اول، ١٣٧٨هـ.
٥. ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد، تفسیر القرآن العظیم، ناشر: مکتبہ نزار مصطفی الباز، عربستان
سعودی، ١٤١٩هـ.
٦. ابن اثیر الجزری، عزالدین علی، الکامل فی التاریخ (باہامش مروج الذهب)، بی تا.
٧. _____، انتشارات کتب ایران، بی جا، بی تا.
٨. ابن امیر الحاج، التقرير و التحرير فی علم الاصول، دارالفکر، بیروت، ١٤١٧هـ.
٩. ابن تیمیہ، مقدمہ فی اصول التفسیر، تحقیق: عبدالعزیز الوکیل، چاپ دوم، ١٣٩٢هـ.
١٠. ابن جوزی، ابی الفرج عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تاریخ الملوک و الامم، چاپخانہ دائرہ المعارف
عثمانی، حیدرآباد، چاپ اول، ١٣٥٩هـ.
١١. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد، مقدمہ ابن خلدون، مؤسسہ اعلمی، بیروت، ١٣٩١هـ.
١٢. _____، دار صادر، بیروت، بی تا.
١٣. ابن خلکان، ابوالعباس شمس الدین احمد بن محمد بن ابی بکر، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان،
بیروت، بی تا.
١٤. ابن عساکر، متقی، ابوالقاسم علی بن حسن شافعی، تبیین کذب المفتری فیما نسب الی الامام الاشعری،
دارالکتب العربی، بیروت، ١٤٠٤هـ.
١٥. ابن فارس، ابی الحسن احمد بن فارس بن زکریا، معجم مقاییس اللغہ، محقق: عبدالسلام محمد ہارون،
اتحاد الکتب العرب، بی جا، ١٤٢٣هـ.

١٦. ابن الفوطى، الشيبانى، كمال الدين، ابوالفضل عبدالرزاق بن احمد، معجم الاداب فى معجم الالقاب، تحقيق: محمد الكاظم، ناشر: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامى، تهران، ١٤١٥هـ.
١٧. ابن قتيبه، ابومحمد عبدالله بن مسلم، المعارف، تحقيق: ثروت عكاشه، دارالمعارف، قاهره، بى تا.
١٨. ابن كثير دمشقى، حافظ ابى الفداء اسماعيل، البدايه و النهايه، دارالاحياء التراث العربى، بيروت، لبنان، بى تا.
١٩. _____، تحقيق على شيرى، دارالاحياء التراث العربى، چاپ اول، ١٤٠٨هـ.
٢٠. _____، تفسير القرآن العظيم، ناشر: دارالكتب العلميه، منشورات محمد على بيضون، بيروت، ١٤١٩هـ.
٢١. ابن المرتضى، احمد بن يحيى، طبقات المعتزله، دارالمنتظر، بيروت، لبنان، ١٤٠٩هـ.
٢٢. ابن الوردي، زين الدين عمر بن مظفر، التاريخ، المطبعه الحيدريه، نجف، ١٣٨٩هـ.
٢٣. ابن الوزير، يمانى محمد بن نصير، ايثار الحق على الحق فى رد الخلافات الى مذهب الحق من اصول التوحيد، دارالكتب العلميه، بيروت، چاپ دوم، ١٩٨٧م.
٢٤. ابن منظور، محمد بن مكرم بن منظور الافريقى المصرى، لسان العرب، دار صادر، بيروت، بى تا.
٢٥. ابن نديم، محمد بن اسحاق ابوالفرج، الفهرست، دارالمعرفه، بيروت، ١٣٨٩هـ.
٢٦. ابو زهره، محمد، تاريخ مذاهب اسلامى، ترجمه عليرضا ايمانى، مركز مطالعات و تحقيقات اديان و مذاهب، قم، ١٣٨٤هـ.
٢٧. ابو عبيده، معمر بن مثنى، مجاز القرآن، تعليق د. محمد فؤاد سزگين، مصر، چاپ اول، ١٣٧٤هـ.
٢٨. احسانى، ابن ابى جمهور، عوالى اللئالى، انتشارات سيدالشهدا، قم، ١٤٠٥هـ.
٢٩. اشعرى، ابى الحسن على بن اسماعيل، مقالات الاسلاميين و اختلاف المصلين، تحقيق محى الدين عبدالحميد، النهضه المصريه، چاپ اول، ١٣٦٩هـ.

۳۰. _____، مطبعه الدوله، استانبول، ۱۹۲۹هـ.
۳۱. _____، الابانه عن اصول الديانه، تحقيق دكتور فقيه، دارالانصار، چاپ اول، بی تا.
۳۲. امام، سید محمد کاظم، مکتب معتزله، کتابخانه ابن سینا، تهران، بی تا.
۳۳. امین، امام سید محسن، اعیان الشیعه، دارالتعارف للمطبوعات، چاپ چهارم، ۱۴۰۶هـ.
۳۴. ایازی، محمد علی، المفسرون: حیاتهم و منهجهم، تهران، ۱۴۱۴هـ.
۳۵. ایرانی، قمی اکبر، روش شیخ طوسی در تفسیر تبیان، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، چاپ اول، صحافی ورامین، ۱۳۷۱هـ.
۳۶. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، بنیاد بعثت، تهران، ۱۴۱۶هـ.
۳۷. برقی، احمد بن محمد بن خالد، المحاسن، دارالکتب الاسلامیه، قم، ۱۳۷۱هـ.
۳۸. بغدادی، ابو منصور، عبدالقاهر، الفرق بین الفرق و بیان الفرقة الناجیه، دارالافاق الجدیده، چاپ دوم، بیروت، ۱۹۷۷هـ.
۳۹. _____، الفرق بین الفرق فی تاریخ المذاهب الاسلامیه، به اهتمام دکتر محمد جواد مشکور، انتشارات اشراقی، بی جا، بی تا.
۴۰. تفتازانی، مسعود بن عمر بن عبدالله مشهور به سعد الدین، شرح المقاصد، تحقیق: عبدالرحمان عمیده، انتشارات الشریف الرضی، قم، ۱۴۰۹هـ.
۴۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، انتشارات دفتر تبلیغات، قم، ۱۳۶۶هـ.
۴۲. تنکابنی، میرزا احمد، قصص العلماء، انتشارات علمیه اسلامیه، بازار شیرازی، جنب نوروزخان، بی تا.
۴۳. تهانوی، محمد علی بن علی، کشاف اصطلاحات الفنون، چاپ خیام شرکاء، تهران، ۱۹۶۷م.
۴۴. تهرانی، آیه الله حاج شیخ آقا بزرگ، الذریعه الی تصانیف الشیعه (حیاه الشیخ الطوسی) ترجمه علیرضا میرزا محمد و سید حمید طیبیان، تهران، ۱۳۶۰هـ.

۴۵. _____، مطبعه الغربی نجف، ۱۳۵۵هـ.
۴۶. جاپقلی بروجردی، حاج سیدعلی اصغر بن علا، طرائف المقال فی معرفه طبقات الرجال، انتشارات کتابخانه آیه الله العظیم مرعشی نجفی، قم، بی تا.
۴۷. جر جانی، علی بن محمد بن علی، التعریفات، تحقیق ابراهیم الابیاری، دارالکتاب العربی، چاپ اول، بیروت، ۱۴۰۵هـ.
۴۸. جرجی زیدان، تاریخ آداب اللغه العربیه، دارالکتب الحیاه، بیروت، لبنان، بی تا.
۴۹. جلالی نائینی، سید محمدرضا، توضیح الملل (ترجمه الملل و النحل، انتشارات اقبال، بی جا، چاپ سوم، ۱۳۶۱هـ).
۵۰. جعفریان، رسول، مناسبات فرهنگی معتزله و شیعه تا آغاز دوره انحلال معتزله در شیعه، مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، قم، ۱۳۷۲هـ.
۵۱. _____، تاریخ تشیع در ایران از آغاز، تا طلوع دولت صفوی، چاپخانه مهارت، تهران، چاپ اول، ۱۳۸۶هـ.
۵۲. _____، مجموعه مقالات کنگره جهانی شیخ مفید، (مناسبات فرهنگی معتزله و شیعه از آغاز تا شیخ مفید)، انتشارات کنگره هزاره شیخ مفید، قم، چاپ اول، ۱۴۱۳هـ.
۵۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، تاریخ معتزله، انتشارات گنج دانش، تهران، ۱۳۶۸هـ.
۵۴. جوهری، اسماعیل بن حماد، صحاح: تاج اللغه و صحاح العربیه، تحقیق: احمد عبدالغفور عطار، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۴۰۷هـ.
۵۵. حداد عادل، غلامحسین، دانشنامه جهان اسلام، چاپ بنیاد دایره المعارف اسلامی تهران، ۱۳۸۲هـ.
۵۶. حسکانی، عبیدالله بن عبد الله بن احمد، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران، ۱۴۱۱هـ.
۵۷. حکیم، محمدتقی، الاصول العامه للغه المقارن، مؤسسه آل البیت، بی جا، ۱۹۷۹م.

۵۸. حلبی، علی اصغر، تاریخ علم کلام در ایران و جهان اسلام، انتشارات اساطیر، بی جا، چاپ اول، ۱۳۷۳هـ.
۵۹. حلی، حسن بن یوسف بن مطهر، خلاصه الاقوال فی معرفه الرجال، مؤسسه نشر الفقاهه، چاپ دوم، ۱۴۲۲هـ.
۶۰. _____، دارالخلافة، چاپخانه عصر ناصرالدین شاه، تهران، چاپ اول، بی تا.
۶۱. حموی، یاقوت، معجم الادباء، دارالاحیاء التراث العربی، بیروت، لبنان، ۱۴۰۸هـ.
۶۲. الحمیری، نشوان، الحور العین، تحقیق کمال مصطفی، مکتبه الخانجی، مصر، ۱۹۶۵م.
۶۳. حنبلی، ابن عماد، ابی الفلاح عبدالحی، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، مکتبه القدسی، قاهره، ۱۳۵۰هـ.
۶۴. خضیر، جعفر، الشیخ الطوسی مفسراً، دفتر تبلیغات اسلامی، حوزه علمیه قم، مرکز انتشارات، ۱۳۷۸.
۶۵. خضیری، محمد، تفسیر التابعین، عرض و دراسه مقارنه، ریاض، ۱۴۲۰هـ.
۶۶. خطیب بغدادی، احمد بن علی، تاریخ بغداد، دارالکتب العلمیه، بی جا، ۱۹۳۱م.
۶۷. خوئی، سید ابوالقاسم، البیان فی علوم القرآن، ترجمه محمد صادق نجمی و هاشم هاشم زاده هریسی، سازمان چاپ و انتشارات، تهران، ۱۳۸۲هـ.
۶۸. داوودی، محمد بن احمد، طبقات المفسرین، تحقیق: علی محمد عمر، مکتبه وهبه، بی جا، ۱۳۹۲هـ.
۶۹. دوانی، علی، هزاره شیخ طوسی، مؤسسه انتشارات امیرکبیر، بی جا، چاپ دوم، ۱۳۶۲هـ.
۷۰. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، سازمان لغتنامه، تهران، ۱۳۵۱هـ.
۷۱. _____، زیر نظر محمد معین، چاپ سیروس، دانشگاه تهران، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۸۸هـ.
۷۲. ذهبی، ابو عبدالله، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، مطبعه عیسی البابی الحلبی، مصر، بی تا.

٧٣. _____، تاريخ اسلام وفيات المشاهير و الاعلام، تحقيق: دكتور عمر عبدالسلام تدمري، ناشر: دارالكتاب العربي، ١٤١٣هـ.
٧٤. الرود راوي، ظهير الدين ابوشجاع محمد بن الحسين، ذيل تجارب الامم، مطبوعه شركه التمدن، الصناعيه، مصر، ١٣٣٤هـ.
٧٥. رومي، فهد بن عبدالرحمن، بحوث في اصول التفسير و مناهجه، رياض، ١٤١٩هـ.
٧٦. رئيس السادات، سيد حسن، اندیشه های کلامی شیعه، نشر جليل، بی جا، چاپ اول، ١٣٨٢هـ.
٧٧. زرقانی، محمد عبدالعظيم، مناهل العرفان في علوم القرآن، مطبوعه عيسى البابي الحلبي و شركائه، چاپ دوم، بی جا، بی تا.
٧٨. زركشى، بدرالدين محمد بن عبدالله بن بهادر، البرهان في علوم القرآن، تحقيق: ابوالفضل ابراهيم، دارالمعرفه، بيروت، لبنان، ١٣٧٦هـ.
٧٩. زركلى، خيرالدين، الاعلام (قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين)، دارالعلم للملايين، بيروت، چاپ پنجم، ١٩٨٠م.
٨٠. زمشخري، الكشاف عن حقايق غوامض التنزيل، دارالكتاب العربي، بيروت، ١٤٠٧هـ.
٨١. زهدى، جارالله، المعتزله، قاهره، ١٣٦٦هـ.
٨٢. سبحانى، جعفر، المناهج التفسيريه في علوم القرآن، مؤسسه امام صادق (ع)، چاپخانه اعتماد، چاپ دوم، قم، ١٤٢٢هـ.
٨٣. _____، فرهنگ عقايد و مذاهب اسلامى، ناشر: انتشارات توحيد، چاپخانه اعتماد، بی جا، بی تا.
٨٤. سبكى، تاج الدين بن على بن عبدالکافي، طبقات الشافعيه الكبرى، مصر، بی تا.
٨٥. سفاريني، محمد بن احمد، العقیده السفارينيّه، تحقيق: ابومحمد اشرف، مكتبه اضاء السلف، چاپ اول، رياض، ١٩٨٨م.

٨٦. سيوطى، جلال الدين، الاتقان فى علوم القرآن، تحقيق محمد ابوالفضل ابراهيم، منشورات الرضى، چاپ امير، بى جا، ١٣٦٧هـ.

٨٧. _____، ترجمه سيد محمد دشتى، انتشارات دانشكده اصول الدين، ١٣٨٤هـ.

٨٨. _____، لباب النقول فى اسباب النزول، مصر، بى تا.

٨٩. _____، بغيه الوعاة فى طبقات اللغويين و النحاه، تحقيق: محمد ابوالفضل ابراهيم، ناشر: مكتبه العصريه، لبنان، بى تا.

٩٠. _____، طبقات المفسرين، مكتبه وهبه، قاهره، چاپ اول، ١٣٦٩هـ.

٩١. _____، تفسير الجالين، مؤسسه النور المطبوعات، بيروت، ١٤١٦هـ.

٩٢. _____، الجامع الصغير من حديث البشير النذير، بى جا، بى تا.

٩٣. الشاطبى، ابواسحاق، الموافقات فى اصول الشريعه، شرح الشيخ عبدالله دراز، مصر، ١٣٨٨هـ.

٩٤. شبلى، نعمان، تاريخ علم كلام، چاپ نگين، تهران، ١٣٢٨هـ.

٩٥. شفيعى، محمد، مفسران شيعه، انتشارات دانشگاه پهلوى، چاپخانه بيست و پنجم شهريور، بى جا، بى تا.

٩٦. شوشترى، قاضى نورالله، مجالس المؤمنين، چاپ اسلاميه، بى جا، ١٣٧٥هـ.

٩٧. شوكانى، محمد بن على، ارشاد الفحول الى تحقيق الحق من علم الاصول، قاهره، ١٣٤٧هـ.

٩٨. شهرستانى، عبدالكريم، الملل و النحل، تحقيق محمد سيد گيلانى، دارالمعرفه، بيروت، ١٣٩٥هـ.

٩٩. _____، ترجمه سيد محمدرضا جلالى، چاپخانه تابان، چاپ دوم، ١٣٣٥هـ.

١٠٠. _____، نهايه الاقدام الى علم الكلام، تصحيح ألفرد گيوم، دارالکتابى البنانى، بيروت، بى تا.

۱۰۱. صابری، حسین، تاریخ فرق اسلامی (فرقه‌های نخستین، مکتب اعتزال، مکتب‌های کلامی اهل سنت، خوارج)، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهی (سمت)، ۱۳۸۳ هـ.
۱۰۲. صبحی، صالح، دراسات فی فقه اللغه، بیروت، ۲۰۰۰ م، بی تا.
۱۰۳. صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ملا صدرا)، متشابهات القرآن، تصحیح جلال الدین آشتیانی، دانشگاه مشهد، ۱۳۹۲ هـ.
۱۰۴. صدوق، محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی، التوحید، انتشارات جامعه مدرسین، قم، ۱۳۹۸ هـ.
۱۰۵. _____، الامالی، انتشارات کتابخانه اسلامی، بی جا، ۱۳۶۲ هـ.
۱۰۶. _____، علل الشرائع، انتشارات مکتبه الداوری، قم، بی تا.
۱۰۷. طباطبایی، سید محمد مهدوی (بحرالعلوم)، رجال، معروف به الفوائد الرجالیه، مکتبه الصادق، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۳ هـ.
۱۰۸. _____، نجف، چاپ اول، ۱۳۸۶ هـ.
۱۰۹. طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ هـ.
۱۱۰. _____، قرآن در اسلام، دارالکتب الاسلامیه، بی جا، ۱۳۵۰ هـ.
۱۱۱. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، دارالمعرفه، بیروت، ۱۴۱۲ هـ.
۱۱۲. _____، تاریخ الرسل و الامم و الملوک، دارالکتب العلمیه، بیروت، بی تا.
۱۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: رضا ستوده، انتشارات فراهانی، تهران، چاپ اول، ۱۳۶۰ هـ.

۱۱۴. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، الفهرست، به کوشش محمود رامیار، چاپخانه مشهد، ۱۳۵۱.
۱۱۵. _____، چاپ دانشگاه مشهد، بی تا.
۱۱۶. _____، مکتبه المرتضویه، بی تا.
۱۱۷. _____، التبیان فی تفسیر القرآن، با مقدمه شیخ آقا بزرگ تهرانی و تحقیق قسیر العاملی، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی تا.
۱۱۸. _____، تلخیص الشافی، چاپخانه الاداب، نجف، ۱۳۸۳.
۱۱۹. _____، دارالکتب الاسلامیه، قم، چاپ سوم، ۱۳۹۴.
۱۲۰. _____، العده فی اصول الفقه، تحقیق محمدرضا انصاری قمی، چاپخانه ستاره، قم، ۱۴۱۷.
۱۲۱. _____، مؤسسه آل البیت، بی جا، بی تا.
۱۲۲. _____، اختیار معرفه الرجال، معروف به رجال کشی، تصحیح میرداماد استرآبادی و مهدی رجائی، مؤسسه آل البیت، بی جا، بی تا.
۱۲۳. _____، الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، تحقیق: سید حسن موسوی خراسانی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۳.
۱۲۴. _____، الاقتصاد فیما يتعلق بالاعتقاد، دارالاضواء، بیروت، ۱۴۰۶.
۱۲۵. _____، رجال، ایران، بی تا.
۱۲۶. _____، الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد، مکتبه جامع چهل ستون، تهران، ۱۴۰۰.
۱۲۷. طیب، سید عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات اسلامی، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۱۲۸. عاملی، حر، الايقاظ من الهجعه فی البرهان علی الرجعه، تحقیق: رسولی محلاتی، علمیه، بی جا، بی تا.

۱۲۹. _____، وسائل الشیعه، مؤسسه آل البيت، قم، ۱۴۰۹هـ.
۱۳۰. العتائقی الحلّی، کمال الدین عبدالله الرحمن بن محمد، الناسخ و المنسوخ، محقق: عبدالهادی الفضلی، نجف، بی تا، مقدمه.
۱۳۱. عسقلانی، ابن حجر، شهاب الدین ابی الفضل احمد بن علی، لسان المیزان، انتشارات مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بیروت، لبنان، ۱۴۰۶هـ.
۱۳۲. العطار، داوود، موجز علوم القرآن، مؤسسه دارالقرآن الکریم، تهران، ۱۴۰۳هـ.
۱۳۳. عقیقی، بخشایشی، طبقات مفسران شیعه، ناشر: دفتر نشر نوید اسلام، قم، ۱۳۷۲هـ.
۱۳۴. علم الهدی، سید مرتضی، المالّی، تحقیق: بدرالدین الغسانی، قاهره، چاپ اول، ۱۳۲۵هـ.
۱۳۵. _____، رسائل، تحقیق: سیدمهدی رجائی، دارالقرآن الکریم، خیام، قم، ۱۴۰۵هـ.
۱۳۶. _____، الانتصار، مؤسسه نشر اسلامی، قم، ۱۳۷۳هـ.
۱۳۷. علوی مهر، حسین، آشنایی با تاریخ تفسیر و مفسران، انتشارات مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۴هـ.
۱۳۸. عیاشی، محمد بن مسعود، کتاب التفسیر، چاپخانه علمیه، تهران، ۱۳۸۰هـ.
۱۳۹. غزالی، ابوحامد، المستصفی، مکتبه المثنی، بغداد، ۱۹۷۰م.
۱۴۰. فتحی، حسن، فلسفه اسلامی و یهودی به روایت ایتن ژیلسون، انتشارات حکمت، تهران، ۱۳۸۵هـ.
۱۴۱. فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر، مفاتیح الغیب، داراحیاء التراث العربی، چاپ سوم، بیروت، ۱۴۲۰هـ.
۱۴۲. قمی، شیخ عباس، الکنی و الالقاب، چاپخانه حیدریه، نجف، بی تا.
۱۴۳. _____، مفاتیح الجنان، ترجمه حاج شیخ مهدی الهی قمشه ای، چاپخانه محمدعلی علمی، تهران، ۱۳۴۲هـ.

۱۴۴. قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم، تفسیر القمی، مؤسسه دارالکتاب، قم، ۱۴۰۴هـ.
۱۴۵. کاشانی، فیض، تفسیر الصافی، دارالمرتضی، چاپ سعید، مشهد، بی تا.
۱۴۶. کلباسی، اصفهانی، حاج میرزا ابوالهدی، سماء المقال فی تحقیق علم الرجال، چاپخانه حکمت، قم، بی تا.
۱۴۷. کلینی رازی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، اصول الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۵هـ.
۱۴۸. گلد زیهر، المذاهب الاسلامیه فی التفسیر، تحقیق: د. عبدالحلیم نجار، بی جا، بی تا.
۱۴۹. لاهیجی، عبدالرزاق، گوهر ایمان، تحقیق و تصحیح و مقدمه زین العابدین قربانی، چاپ وزارت ارشاد، تهران، ۱۳۷۲هـ.
۱۵۰. مازندرانی، ابن شهر آشوب، محمد بن علی، متشابه القرآن و مختلفه، انتشارات بیدار، قم، ۱۴۱۰هـ.
۱۵۱. منز، آدام، الحضاره الاسلامیه فی القرآن الرابع، لجنه التألیف و الترجمة، قاهره، ۱۳۷۷هـ.
۱۵۲. مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، انتشارات دانشگاه مشهد، بی تا.
۱۵۳. _____، دارالکتب العلمیه، بازار سلطانی، بی تا.
۱۵۴. _____، مؤسسه الوفاء، بیروت، ۱۴۰۴هـ.
۱۵۵. مدرس تبریزی، علامه میرزا محمدعلی، ریحانه الادب فی تراجم المعروفین یا الکذیه و اللقب، انتشارات خیام، چاپخانه حیدری، تهران، ۱۳۷۴هـ.
۱۵۶. مسیری، عبدالوهاب، دایره المعارف یهود و صهیونیسم، ترجمه مؤسسه مطالعات و پژوهش های تاریخ خاورمیانه، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۳هـ.
۱۵۷. مشکور، محمدجواد، تاریخ شیعه و فرقه های اسلام تا قرن چهارم، انتشارات اشراقی، تهران، ۱۳۶۸هـ.
۱۵۸. _____، هفتاد و سه ملت یا اعتقادات مذاهب، مؤسسه مطبوعاتی اعطائی، تهران، بی تا.

۱۵۹. مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، انتشارات صدرا، قم، ۱۳۷۴هـ.
۱۶۰. مظفر، محمدحسین، تاریخ شیعه، ترجمه محمدباقر حجتی، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸هـ.
۱۶۱. مظفر، محمدرضا، عقائد الامامیه، دارالغدیر، بیروت، بی تا.
۱۶۲. معرفت، محمدهادی، التمهید فی علوم القرآن، چاپ مهر، بی جا، بی تا.
۱۶۳. _____، موسسه فرهنگی تمهید، قم، ۱۳۸۸هـ.
۱۶۴. مفید، ابی عبدالله محمد بن محمد بن محمد بن نعمان، اوائل المقالات فی المذاهب و المختارات، زیر نظر دکتر مهدی محقق، مؤسسه مطالعات اسلامی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۲هـ.
۱۶۵. _____، تحقیق فضل الله زنجانی، چاپ سوم، نجف، ۱۳۸۱هـ.
۱۶۶. _____، الفصول المختاره من العیون و المحاسن، منشورات مکتبه الداوری، قم، ۱۳۹۶هـ.
۱۶۷. _____، تصحیح اعتقادات الامامیه، تحقیق: حسین درگاهی، المؤتمر العالمی لافیه الشیخ المفید، تهران، ۱۴۱۳هـ.
۱۶۸. _____، تحقیق: حسین درگاهی، مرکز ابحاث العقائدی، بی جا، بی تا.
۱۶۹. مقریزی، احمد بن علی، الخطط المقریزیه، دار احیاء العلوم، بیروت، بی تا.
۱۷۰. مکدر موت، مارتین، اندیشه های کلامی شیخ مفید، ترجمه احمد آرام، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۸۴هـ.
۱۷۱. موسوی خوانساری، محمدباقر، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، تحقیق: اسدالله اسماعیلیان، چاپ مهر استوار، قم، بی تا.
۱۷۲. مهدوی راد، محمدعلی، روش های تفسیری، دانشگاه کاشان، ۱۳۸۴هـ.

۱۷۳. نجاشی، ابوالعباس احمد بن علی، الرجال، چاپ بمبئی، ۱۳۷۱هـ.
۱۷۴. _____، مؤسسه نشر اسلامی، تصحیح آیه الله زنجانی، قم، ۱۴۱۶هـ.
۱۷۵. _____، چاپ جامعه مدرسین، قم، ۱۴۱۸هـ.
۱۷۶. نیشابوری، نظام الدین حسین بن محمد، غرائب القرآن و رغائب الفرقان، دارالکتب العلمیه، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۶هـ.
۱۷۷. همدانی، قاضی عبدالجبار، متشابه القرآن، عدنان زررور، دارالتراث، قاهره، ۱۳۸۶هـ.
۱۷۸. _____، شرح الاصول الخمسه، تعلیق: احمد بن حسین، بیروت، ۱۳۸۴هـ.
۱۷۹. واحدی نیشابوری، ابوالحسن علی بن احمد، اسباب النزول، تحقیق: احمد مقر، دارالقلبه، ۱۴۰۴هـ.
۱۸۰. یافعی، ابومحمد عبدالله بن اسعد بن علی بن سلیمان، مرآه الجنان و عبره اليقظان فی معرفه حوادث الزمان، مؤسسه اعلمی، بیروت، بی تا.
۱۸۱. یزدی، مطلق (فاضل) محمود، اندیشه های کلامی شیخ طوسی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، چاپ اول، مشهد، ۱۳۸۱هـ.
۱۸۲. یعقوبی، محمدطاهر، شیعیان بغداد، به اهتمام مؤسسه شیعه شناسی، چاپ اول، قم، ۱۳۸۵هـ.

مقالات:

۱. قاسم پور، محسن، مقاله شیخ طوسی و آراء تفسیری معتزله، مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث، سال ششم، شماره اول، ۱۳۸۸هـ.